

СЕКЦІЯ 4 ВІКОВА ТА ПЕДАГОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

FEATURES OF THE MANIFESTATION OF DEVIANT BEHAVIOR IN ADOLESCENT AGE

У статті здійснено аналіз дослідженню підліткового віку – одного із найтриваліших та найбільш емоційно насичених періодів. Саме на цьому віковому етапі розвитку проявляються негативні риси вікових криз і девіацій та відхилень у поведінці, спричинених різними ідеологічними впливами. Психологічні особливості, які проявляються у підлітковому віці, називають «підлітковими комплексами». Підлітковий комплекс характеризується загальними коливаннями настрою, наприклад переходом від нестримної веселості до смутку і назад без жодної на те причини, а також появою полярностей, що чергуються. Багато вітчизняних і зарубіжних дослідників вивчали і продовжують вивчати цей комплекс. Це пов'язано з тим, що саме на цьому етапі соматичного розвитку виникають причини адиктивної поведінки. Характерними рисами підліткового комплексу є апатія, неухважність, тривожність, байдужість, грубість, схильність дитини до швидкої зміни настрою, нервозність, негативізм, внутрішні конфлікти, конфлікти у спілкуванні, суперечливість почуттів і бажань та агресивна поведінка. Серед інших поширених психологічних особливостей підлітків – перепади настрою (емоційна нестабільність), часті спалахи гніву, осудлива та маніпулятивна поведінка, ультимативність, безцільна поведінка, сміливість і незалежність у всьому, сильне почуття суперництва. До них належать сміливість і незалежність у всьому, суперництво з авторитетами і прагнення до ідеалів.

Ключові слова: підлітковий вік, девіантна поведінка, підлітковий комплекс, психологічний комфорт, підліток.

The article analyzes the study of adolescence, one of the longest and most emotionally saturated periods. It is at this age stage of development that the negative features of age crises and deviations and deviations in behavior caused by various ideological influences are manifested. Psychological features that appear in adolescence are called "adolescent complexes." Adolescent complex is characterized by general fluctuations in mood, for example, the transition from unrestrained cheerfulness to sadness and back – for no reason at all, as well as the appearance of alternating polarities. Many domestic and foreign researchers studied and continue to study this complex. This is due to the fact that it is at this stage of somatic development that the causes of addictive behavior arise. Characteristic features of the adolescent complex are apathy, inattention, anxiety, indifference, rudeness, the child's tendency to change mood quickly, nervousness, negativism, internal conflicts, conflicts in communication, conflicting feelings and desires, and aggressive behavior. Among other common psychological characteristics of teenagers are mood swings (emotional instability), frequent outbursts of anger, judgmental and manipulative behavior, ultimatums, aimless behavior, courage and independence in everything, a strong sense of rivalry. These include courage and independence in everything, rivalry with authorities and striving for ideals.

Key words: adolescence, deviant behavior, adolescent complex, psychological comfort, adolescent.

УДК 159.922.8-053.6:316.624](043.2)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.60.6>

Астремська І.В.
д. психол. н., доцент,
доцент кафедри психології
Чорноморський національний
університет імені Петра Могили

Караджи О.С.
старший викладач кафедри психології
Чорноморський національний
університет імені Петра Могили

Брашеван О.
студентка першого (бакалаврського)
рівня вищої освіти
за спеціальністю 053 – Психологія
Чорноморський національний
університет імені Петра Могили

Особистість підлітка характеризується намаганням індивіда знайти власний універсальний і дуже суб'єктивний спосіб виживання, тобто відходом від нагальних проблем. Природні адаптаційні можливості осіб з адиктивною поведінкою порушені на психофізіологічному рівні. Початковим симптомом цих розладів є психосоціальний дискомфорт.

Загальний психологічний комфорт порушується з різних внутрішніх і зовнішніх причин. Перепади настрою є постійною частиною нашого життя, але різні члени суспільства по-різному сприймають ці психологічні стани і приділяють їм різну увагу. Одні люди схильні протистояти перешкодам, які стоять на їхньому шляху, брати на себе відповідальність за події

та вирішувати проблеми, тоді як іншим дуже важко переносити навіть дуже короточасні, незначні зміни настрою або психофізичного тону. Ця група зазвичай має низьку толерантність до фрустрації. Вони обирають залежність як спосіб відновлення психологічного комфорту. Ще однією відмінною психологічною особливістю підліткового віку є ініціативність, корислива поведінка, яка відзначається поряд із лояльністю та самопожертвою. Підлітки все частіше виявляють демонстративну поведінку по відношенню до дорослих. З'являються прояви зарозумілості і неповаги до оточення, надзвичайна вразливість і різкий перехід від оптимістичної поведінки до похмурого песимізму. У цей надзвичайно складний віковий період

діти виявляють надмірну стурбованість оцінками однолітками своєї зовнішності, відмінних здібностей, сильних сторін і навичок, що підкріплюється надмірною самовпевненістю, поглибленим критичизмом і незадоволеністю думкою дорослих [4, с. 86]. Для підлітків також характерне поєднання неабиякої чуттєвості та нездорової черствості, хворобливої боязкості та зухвалості, бажання бути визнаним і показної незалежності.

Також виражається непокора загальноприйнятим правилам і свідоме поклоніння випадковим «ідеалам». Емоційна імпровізація, філософські спекуляції, вирішення складних філософських проблем, схильність до фантазування і непотрібна винахідливість підлітків поєднуються із «сухими розрахунками» [4, с. 87].

Підлітковий вік є найскладнішим і найвразливішим періодом для виникнення різних розладів, але водночас і найсприятливішим для засвоєння та прийняття соціально встановлених норм поведінки [1, с. 23].

Багато дослідників і педагогів вивчали поведінку підлітків, і особливо молодих дорослих. Психіатр і психотерапевт В. Д. Менделевич у своїй праці «Психологія девіантної поведінки» характеризує девіантну поведінку в підлітковому віці як аналіз взаємодії з навколишньою дійсністю, що зумовлено тим, що основним принципом норм є пристосування особистості до соціального середовища. Як правило, підлітки, які вкрай грубо і зухвало ставляться до дійсності і не здатні до неї пристосуватися, намагаються втекти від неї [6, с. 328]. Радянський і російський соціолог І.С. Кон вважав, що всі форми девіантної поведінки підлітків безпосередньо пов'язані між собою. Вживання алкоголю та наркотиків, агресивність у поведінці та протиправна поведінка утворюють єдине ціле. Коли молода людина вдається до одного виду девіантної поведінки, ризик залучення до інших видів поведінки зростає [3, с. 146].

Матеріал дослідників Л. С. Виготського, П. П. Блонського та їхніх послідовників свідчить про те, що девіантність у підлітковому віці підпорядковується загальним закономірностям, тобто специфічних причин або передумов девіантної поведінки у підлітковому віці немає, але соціально-економічна нерівність, нерівність у можливостях, якими володіють люди, що належать до різних соціальних груп, у середовищі підлітків свідчить про те, що вона по-різному проявляється у взаєминах [4, с. 89].

Адиктивна поведінка у підлітковому поколінні і старше характеризується різним ступенем вираженості, від нормального до важкого, і може призвести до психіатричної патології в майбутньому.

У своїх працях кандидат психологічних наук Є. В. Замановська проводить межу між

адиктивною поведінкою і просто шкідливими звичками, які не є важкими залежностями і не завжди становлять явну небезпеку або загрозу для життя людини. Компоненти адиктивної поведінки, такі як куріння, вживання алкоголю та азартні ігри, притаманні майже кожній людині, але проблема залежності на патологічному рівні виникає тоді, коли бажання втекти від реальності стає домінуючим у свідомості і перетворюється на домінуючий спосіб мислення.

Замість того, щоб виробити поведінку для вирішення проблеми «тут і зараз», люди часто вважають за краще займатися реалізацією своїх уподобань, тим самим досягаючи більш відповідного в цей момент стану душі і накопичуючи проблеми. Цей «відрив від реальності» здійснюється різними способами [1, с. 128].

Головною особливістю адиктивної поведінки підлітків є те, що відхід від реальності неприродним чином змінює формування психічного стану і створює ілюзію безпеки та відновленої рівноваги, внаслідок чого починається «диспозиція» особистості, в якій залежність вже домінує над особистістю.

Передумовами формування залежностей є сукупність факторів, таких як сімейне оточення, стосунки з однолітками, особистісні та індивідуальні особливості, соціальне середовище, фізіологічні зміни, пов'язані зі статевим дозріванням тощо [1, с. 86].

Дитячі психіатри вважають, що в ранньому підлітковому віці практично неможливо відрізнити ситуативні розлади поведінки від залежностей. Типова ситуація: підліток «відбивається від рук», перестає виконувати вимоги батьків і вчителів, нехтує навчанням, пропускає уроки, стає грубим, весь час проводить із друзями, п'є і експериментує.

Спілкування з однолітками, вживання алкоголю та експерименти з іншими психотропними речовинами можуть бути наслідком будь-якого з таких факторів (або їх поєднання).

По-перше, це здорова реакція підлітків на складні ситуації вдома або в школі.

По-друге, це може бути суто вікова ідіосинкразія, тобто негативізм як крайній прояв реакції визволення або форма дослідницької поведінки. Усе це часто з віком зникає.

По-третє, це може бути проявом психічного розладу або слабкості, зумовленої акцентуованою особистістю підлітка.

Адиктивну поведінку підлітків не можна аналізувати односпрямовано, оскільки соціально-психологічні та педагогічні чинники тісно переплітаються з патологічними факторами, пов'язаними з психіатрією та фармакологією.

Розвиток залежностей у підлітків певним чином пов'язаний з труднощами адаптації.

Порушення психологічної адаптації у підлітковому віці призводить до систематичного

зловживання адиктивними речовинами і пов'язане з особливостями особистості, що формуються у підлітковому віці.

Більшість відхилень у поведінці неповнолітніх, таких як бездіяльність, правопорушення та вживання наркотиків, мають одну причину – соціальну дезадаптацію.

Причинами аномального та деструктивного розвитку зазвичай є нездатність дитини продуктивно справлятися із ситуаціями, що ускладнюють задоволення важливих потреб, нерозвиненість та неефективність психологічних захистів підлітка для подолання емоційних стресів, психотравмуючі ситуації, які не дозволяють підлітку знайти конструктивний вихід. Біопсихосоціальні процеси підліткового віку визначають особливості психічного розвитку в цей період.

У цей період формується система мотивів, ціннісних орієнтацій і світогляду, яка визначає сприйняття людиною себе, інших і світу. Підлітковий вік, як і інші важливі етапи онтогенезу, характеризується особливою сприйнятливістю до впливу зовнішніх і внутрішніх факторів.

Порушення емоційної саморегуляції в міжособистісних стосунках можуть призводити до станів психоемоційної напруги, які без конструктивної підтримки можуть проявлятися в саморуйнівній поведінці. Стани емоційної напруженості знижує здатність особистості до адаптації та пошуку конструктивних форм реагування у стресових ситуаціях, тобто послаблюють саморегуляцію [5, с. 161].

Важливо зазначити, що у підлітковому віці ще не сформовані зрілі механізми поведінки в стресових ситуаціях і є високий ризик того, що найпростішим способом їх подолання буде формування залежностей. Я-образ підлітків з адиктивною поведінкою характеризується суперечливістю. Порівняно із соціально адаптованими здоровими підлітками у них відсутня або слабка мотивація до навчання чи праці, виражена установка на матеріальну залежність від дорослих та слабка саморегуляція у професійній сфері [8, с. 28].

Соціально дезадаптовані підлітки, які опинилися в складних життєвих обставинах, є жертвами, чий права на повноцінний розвиток були серйозно порушені. За загальним визначенням, соціальна дезадаптація означає порушення взаємодії особистості з навколишнім середовищем і характеризується нездатністю виконувати активну соціальну роль, що відповідає здібностям людини в конкретних мікросоціальних умовах [1, с. 56].

Залежності починають формуватися на емоційному рівні. З одного боку, залежні підлітки нагадують дітей, які піддаються своїм емоційним поривам і роблять те, що їм подобається [6, с. 10]. Вони мають сильну потребу у відчуттях та стимуляції. Для них характерне

гедоністичне ставлення, мотиваційна мета якого визначається як задоволення або чуттєве задоволення. З іншого боку, залежні характеризуються порушенням емоційної стабільності, що може породжувати або посилювати такі явища, як втрата безпеки, страх перед реальністю та недовіра до інших.

На поведінковому рівні підлітки, схильні до адикції, мають великі труднощі з використанням своїх внутрішніх ресурсів у вирішенні життєвих проблем через комплекс невпевненості в собі. При поверхневому спілкуванні може скластися враження відкритої, «безпроблемної» та оптимістичної дитини. Однак їм не властиві глибока прихильність, участь та емпатія. Насправді, залежні підлітки дуже самотні [2, с. 74]. Посилення ізоляції від міжособистісних стосунків є основною проблемою будь-якої залежності [3, с. 25]. Це збільшує психологічний дискомфорт і формує основу для адиктивних стратегій втечі на тлі стійких порушень саморегуляції та самоконтролю. На когнітивному рівні з розвитком адикції відбувається викривлення ціннісних орієнтацій підлітка. Вона поступово «сповзає» з верхніх рівнів ціннісно-сислової сфери на нижчі (М.Г. Яницький, Д.В. Четвериков). Таким чином, може відбуватися деструкція особистості.

Підлітковий вік – це період інтенсивного фізичного, психічного та соціального розвитку. Неможливість відігравати активну соціальну роль змушує підлітків шукати обхідні шляхи для задоволення своїх потреб розвитку. Це призводить до того, що вони залишають дім і школу, де вони не можуть отримати доступ до внутрішніх ресурсів і задовольнити свої потреби розвитку. Спроба вживання наркотиків та інших психоактивних речовин є ще одним способом абстиненції. У виникненні та розвитку залежності від психоактивних речовин вирішальну роль іноді відіграє найближче оточення сім'ї та підлітка. Це ще одна якісна відмінність між підлітковою та дорослою залежністю. Якщо у дорослої людини власне мікросоціальне оточення, свобода такої поведінки часто неможлива для підлітків.

Таким чином, соціальна дезадаптація зумовлена сукупністю соціальних, економічних, психологічних, психофізіологічних та психосоматичних чинників, які ізолюють, позбавляють підлітка повноцінного розвитку та самореалізації, зрештою він втрачає базову потребу в них.

До основних причин соціальної дезадаптації неповнолітніх, що лежать в основі адиктивної поведінки, належать [8, с. 49]:

- неблагополуччя в сім'ї;
- особистісні особливості (вік, характер, менталітет тощо)
- шкільна дезадаптація;

– вплив несоціального неформального середовища;

– соціально-економічні та демографічні причини.

На думку І. А. Рудакової, основним фактором, що спричиняє адиктивну поведінку в молодіжному середовищі, є сім'я – первинний осередок, через який відбувається соціалізація дітей. З усіх недоліків у соціалізації індивідів сімейні недоліки є найбільш небезпечними. Під час процесу соціалізації в сім'ї діти навчаються нормативної та соціально прийнятної поведінки від своїх батьків. Поведінка батьків є зразком для наслідування до певного віку. Знання батьківських норм і моделей поведінки призводить до того, що підлітки не шукають рішення в стандартних ситуаціях, а автоматично, так би мовити, поведуться відповідно до прийнятих у середовищі і засвоєних індивідом шаблонів.

Морально-емоційні аспекти сімейних стосунків є найважливішими умовами морального розвитку дитини. Характер цих стосунків у родині визначає успіх чи невдачу сімейного виховання.

Існує кілька типів сімей, в яких молодь може демонструвати таку адиктивну поведінку [6, с. 29].

Конфліктні сім'ї. Сімейні стосунки будуються на фундаменті конфлікту, ізоляції та невротичної комплементарності. У таких сім'ях викривлені уявлення про близьких людей. Члени родини мають негативні якості та наміри по відношенню один до одного. Щоб отримати якусь поступку, висловити протест або просто ізолюватися від того, що відбувається, підлітки можуть почати зловживати психоактивними речовинами.

Несоціалізовані сім'ї. Зазвичай вони характеризуються низьким матеріальним рівнем, нехтуванням гігієною, неорганізованим побутом та асоціальним способом життя. Такі сім'ї, які перебувають у постійному конфлікті з навколишнім соціумом, активно формують у підлітків агресивне та захисне ставлення до зовнішнього світу [6, с. 29].

Підліток внутрішньо переживає відчуття власної неповноцінності. Відчуває себе незахищеним у родині, де мав би почуватися захищеним, і соціально ізольованим. Підліток відчуває протиріччя між тим, що говориться і робиться в родині. У таких сім'ях часто трапляються бійки, через що дитина відчуває себе винною і має низьку самооцінку.

Як правило, у підлітків у неблагополучних сім'ях не розвивається культура спілкування. Відсутність емоційної близькості з батьками, контакту з хорошими однолітками та комунікативних навичок призводить до того, що підлітки шукають вуличні компанії, часто різновікові, де вони можуть отримати реальну можливість

самоствердитися, переважно шляхом залучення до наркотичних та алкогольних традицій.

Адиктивна поведінка як засіб самоствердження. Однією з причин адиктивної поведінки в підлітковому віці є підвищене бажання стати дорослим. Вживання наркотиків у підлітковому та юнацькому віці вважається символом мужності та компетентності. Відсутність інтересу до корисних навичок та корисної діяльності призводить до вживання підлітками наркотиків та алкоголю як форми самоствердження, що має шкідливі наслідки [6, с. 30].

Адиктивна поведінка як реклама. Привабливість адиктивної поведінки для підлітків посилюється популяризацією вживання психоактивних речовин у фільмах, телевізійних програмах, рекламних роликах та проектах. Соціологи в США вважають, що найефективніший спосіб залучити молодь до вживання алкоголю – це показувати телевізійних персонажів, які вживають алкоголь, причому більшість із них грають позитивні ролі. «Корисність» наркотиків та алкогольних напоїв опосередковано підтверджується національними та міжнародними літературними та кінематографічними творами, які поетично описують стан сп'яніння [6, с. 31].

Залежна поведінка як ілюзорна реальність. Деякі підлітки вживають психоактивні речовини для зняття напруги та неприємних переживань. Напружені та тривожні стани насправді можуть бути викликані відчуженими ситуаціями вдома або в школі. Існує поведінковий стереотип, що всі життєві проблеми вирішуються за допомогою адикції [6, с. 35].

Адиктивна поведінка під впливом культури. Взаємовідносини підлітка з навколишнім культурним полем накладають свій відбиток на формування психіки, психічних реакцій та імпульсів. Наприклад, деякі молодіжні субкультури включають наркотики та алкоголь як невід'ємні та обов'язкові елементи.

Підліткова адиктивна поведінка пов'язана з бажанням дитини втекти від реального життя, змінивши стан своєї свідомості. Залежність – це шлях найменшого опору.

«Суб'єктивне враження полягає в тому, що, прив'язуючись до об'єкта або дії, людина може втекти від складних ситуацій, не думаючи про свої проблеми, забуваючи про свої тривоги і використовуючи різні варіанти адиктивних дій». Руйнівна природа адикції проявляється в тому, що в цьому процесі емоційні стосунки та зв'язки будуються з неживими предметами та явищами, а не з іншими людьми [2, с. 13].

Сучасне суспільство характеризується орієнтацією на низку змін у всіх сферах життя. Це приводить до висновку, що відхід від проблем, які виникають на цьому шляху, є найбільш логічним і простим способом дій для залежної людини. У зв'язку з цим на рівні психофізіоло-

гії людини відбувається порушення властивої людині соціальної адаптованості, а також відзначається психологічний дискомфорт. У житті люди дуже по-різному реагують на такі ситуації. Для адиктивної особистості характерна нетерпимість до перепадів настрою і психологічного дискомфорту. Потужний вплив негативних емоцій чинить такий тиск на особистість, що може призвести до дезадаптації особистісного «Я», яка проявляється в порушенні внутрішнього діалогу, спрямованого на планування поведінки, що призводить до неконтрольованої поведінки, яка стає дезорганізованою та неадекватною [2, с. 14].

Таким чином, однією з рушійних сил виникнення адиктивної поведінки в підлітковому віці є конфліктне соціальне середовище (наприклад, сім'я та школа). Іншими словами, постійні міжособистісні конфлікти призводять до відчуження та ізоляції підлітка, викликаючи дистрес, знижуючи самооцінку та створюючи психологічні травми, які підліток намагається послабити шляхом вживання психоактивних речовин або інших видів залежності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аутоагресивна поведінка підлітків : монографія / О. В. Погорілко, А.М.Скрипніков, Л.О. Герасименко, Р.І. Ісаков. Полтава : ТОВ «АСМІ», 2017. 141 с.
2. Гарасимів Т.З. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини:

філософсько-правовий вимір : монографія. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 420 с.

3. З досвіду корекційної роботи практичного психолога і соціального педагога з дітьми з девіантною та деліквентною поведінкою : посібник / авт. кол.; упор. Ю.А. Луценко. Київ : Український НМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2015. 129 с.

4. Запобігання та протидія проявам насильства: діяльність закладів освіти : навчально-методичний посібник / Андрєєнкова В.Л., Байдик В.В., Войцях Т.В., Калашник О.А. та ін. Київ : ФОП Нічога С.О., 2020. 196 с.

5. Кошова І. В., Кресан О. Д. Психологія девіантної поведінки : навчально-методичний посібник. Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2021. 226 с.

6. Лобанова А.С., Калашнікова Л.В. Робота з підлітками-девіантами: соціологічний та психологічний аспекти : підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Вид-во «Каравела», 2017. 470 с.

7. Седих К.В., Моргун В.Ф. Деліквентний підліток : навчальний посібник з психопрофілактики, діагностики та корекції протиправної поведінки підлітків для студентів психологічних, педагогічних, соціальних, юридичних спеціальностей та інтернів-психіатрів. 3-е вид., доп. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2019. 272 с.

8. Теорія та практика профілактичної роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки: український і міжнародний досвід : монографія / О. Янкович, О. Кікінежді, І. Козубовська, В. Поліщук, Г. Радчук та ін. Тернопіль : Осадца Ю.В., 2018. 300 с.